

СТРУКТУРНІ ВИМІРИ СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ

УДК 316.01: 316.47: 316.3

О. Демків, канд. соціол. наук, доц.
Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ТА РЕНТООРІЄНТОВАНІ СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ В УМОВАХ ДЕРЖАВНОГО МОНОПОЛІЗМУ

Автор розглядає перспективи і шляхи адаптації теорії соціального капіталу до умов сучасного українського суспільства. Особливості українського суспільства, які впливають на процес генерації соціального капіталу, розкриваються з використанням понять "державний монополізм", "рента", "рентоорієнтовані соціальні мережі".

Ключові слова: соціальний капітал, державний монополізм, рента, рентоорієнтовані соціальні мережі

Загальним місцем релевантного до політичної проблематики соціогуманітарного дискурсу впродовж років, що минули з часу розпаду СРСР, стали пояснювальні схеми, у яких метою бажаних соціальних трансформацій визнавалося громадянське суспільство, а одним із засобів досягнення цієї мети – розвиток соціального капіталу. Складна траєкторія соціально-політичного розвитку пострадянських суспільств, у якій на зміну відносній демократизації та децентралізації прийшли реверсивні процеси, вносить корективи у науковий дискурс. Скептичні настрої у експертній і науковій спільноті починають втілюватися у формування нової теоретичної моделі пострадянських суспільств. Ця модель дедалі менше ґрунтується на цінніснодeterminованих конструкціях та імперативах, стає менш проективною і дедалі більше зосереджується на реаліях. Водночас, прагматизація наукового дискурсу в тому, що стосується закономірностей і напрямку соціальних перетворень пострадянських суспільств не повинна супроводжуватися розривом теоретичного та методологічного тіла наукового дискурсу.

Як зазначав у свій час Т. Кун, зміна наукових парадигм відбувається у міру того, як попередня, колись дуже приваблива для наукової спільноти ідея, зазнає критики та переформулювання. Відтак, є сенс говорити про життєвий цикл наукової теорії, концепції, окремого концепту. Видається, що подібна доля чекає і на теорію соціального капіталу, яка швидко здобула популярність у зарубіжних та українських наукових колах, але, найменш, на вітчизняних теренах не знайшла належного емпіричного застосування. Найпростішою відповіддю на розчарування пояснювальним потенціалом теорії соціального капіталу є визнання її нерелевантною до умов "незахідних" соціумів, які не входять до соціокультурного ареалу конституювання цієї теорії. Водночас, іманентна для соціології аксіома соціальної єдності людства змушує шукати шляхи реінтерпретації теорії соціального капіталу, її пристосування до локальних українських і, ширше, пострадянських умов. У межах цієї статті така спроба здійснена із залученням низки допоміжних понять. Дотеперішні спроби реконцептуалізації теорії соціального капіталу або застосовували цю теорію некритично та надто механічно, або ж містили надто багато негативних визначень – тобто окреслювали те, чим не є соціальний капітал українського суспільства, але малою мірою пояснювали наявні "капіталогенеруючі" соціальні структури.

Перш ніж перейти до виконання центрального завдання цієї розвідки стисло оглянемо ту суму концептуальних побудов, яку, насправді, не цілком виправдано називають теорією соціального капіталу. Справа в тому, що центральний для теоретизації термін (соціальний капітал) інтерпретується по-різному, створюючи основу для трьох відносно автономних розділів цієї "теорії": мікрорівневу, мезорівневу та макрорівневу інтерпретацію.

На мікрорівні під соціальним капіталом мають на увазі ресурси, якими (реально чи потенційно) володіє індивід включений у сталу систему соціальних відносин (соціальну мережу). "Об'єм" соціального капіталу прямо залежить від характеристик складу особистісної соціальної мережі: якщо члени особистісної соціальної мережі мають високі статуси та доступ до цінних ресурсів (політичних, адміністративних, символічних, інформаційних, фінансових та ін.) це позитивно впливатиме на індивідуальний соціальний капітал індивідів, включених у соціальну мережу. Насиченість соціальної мережі носіями престижних статусів, виконавцями важливих соціальних ролей, власниками великих об'ємів різного роду ресурсів, поряд із величиною, гетерогенністю та розгалуженістю соціальної мережі є сприятливими для індивідуального соціального добробуту членів мережі характеристиками. І навпаки, відсутність у межах мережі носіїв цінних ресурсів, її гомогенність та зосередженість у обмеженому соціальному (поселенському, демографічному, професійному) ареалі – свідчать про мережеву бідність. В той час як соціальна мережа першого типу сприяє членам мережі не лише у підтримці сталого рівня добробуту, а й дозволяє їм просуватися в кар'єрному, статусному плані через доступ до цінних ресурсів (наприклад, інформації про вакансії на ринку праці) та можливість отримати сприяння (у формі рекомендації чи протекції) від впливових членів мережі, соціальна мережа другого типу може бути ефективною лише у підтримці сталого рівня соціального добробуту, наприклад, через відносини соціальної підтримки між домогосподарствами, які мають подібний рівень соціального благополуччя.

На мезорівні соціальний капітал інтерпретується як ресурс, який належить не лише окремим індивідам, а й соціальній групі. Сталі соціальні зв'язки створюють додаткові комунікаційні канали, у яких генеруються цінні ресурси соціальних відносин. Так, сусідська спільнота чи етнічна меншина, об'єднана неформальними і формальними соціальними зв'язками, отримує додаткове джерело цінних ресурсів. Наприклад, у випадку з локальною спільнотою, наявність стійких соціальних мереж дозволяє здійснювати нормативний моніторинг поведінки членів спільноти (соціальної простір стає менш анонімним і наповнюється структурами неформального соціального контролю), а у випадку етнічної меншини, стійкі соціальні зв'язки сприяють, наприклад, етнічному підприємництву, неформальному кредитуванню, гарантованому працевлаштуванню членів спільноти та ін.

На макрорівні, і ця інтерпретація найбільшою мірою потрапляє у поле зору політичної науки та публіцистики, соціальний капітал інтерпретується як "власність" соціуму в цілому. Соціальні мережі, які є структурною основою цього, макрорівневого, соціального капіталу це, насамперед, різноманітні громадські організації та інші "формальні та неформальні оболонки колективної

дії" у міру того наскільки вони є добровільними, горизонтальними та інклюзивними. Ці соціальні зв'язки структурують публічний простір суспільства, підвищують ефективність громадського контролю за діяльністю державних організацій, перебирають на себе окремі функції державних органів (наприклад, у сфері соціального захисту), сприяють поширенню соціально-корисних цінностей, артикулюють та узгоджують інтереси соціальних груп, поширюють зразки соціально активної поведінки, генералізовану довіру і таким чином легітимізують, контролюють і вдосконалюють діяльність політичних та адміністративних інститутів. В цьому сенсі соціальний капітал – надбання, ресурс суспільства в цілому. Ефективність та гармонійність соціально-політичного розвитку прямо залежить від характеристик цього ресурсу. Ця інтерпретація соціального капіталу є не лише наслідком наукового спостереження за законами розвитку західних суспільств із сталими демократіями, а й таким собі імперативом, "маніфестом" – вказівкою на нормальний, здоровий спосіб соціально-політичної організації і відповідно на дефективні відхилення від нього. Саме цей "поверх" концептуальної побудови теорії соціального капіталу, який є найбільш ціннісно та контекстуально детермінованим, вимагає реконцептуалізації та пристосування теорії до умов українського суспільства.

Три розглянуті інтерпретації в жодному разі не є взаємовиключними. Водночас, їх співіснування веде до певної термінологічної плутанини. Без сумніву у межах трьох інтерпретацій описуються різні за змістом соціальні явища, але чи існує між цими явищами системний (а не випадковий) зв'язок? Чи є вони взаємозумовленими?

Такий взаємозв'язок існує і коріниться він у сталих, структурно та соціокультурно відтворюваних патернах (шаблонах) творення особистісних соціальних мереж (англ. – *networking*). Найсуттєвішими характеристиками особистісних соціальних мереж, змінними, які задають конфігурацію емерджентних структур макрорівня є ступінь гомо – чи гетерогенності особистісних соціальних мереж, інклюзивності чи ексклюзивності (як принципу творення цих мереж), універсальності чи партикулярності (як характеристики відтворюваних у мережах цінностей), горизонтальності чи вертикальності (як патерну обігу важливих ресурсів та владного впливу) (Так, перевага у суспільстві особистісних соціальних мереж, які є закритими для представників певних етнічних, конфесійних, расових, мовних груп, є ексклюзивними щодо них, дискримінаційними щодо них, виявляються структурами які впливатимуть негативно на загальносоціальну інтеграцію та солідарність, генеруватимуть недовіру та конфліктні групові поділи. З цієї точки зору, наприклад, показник частки міжетнічних шлюбів є свідченням ступеня партикулярності / чи універсальності особистісних соціальних мереж.). Причому ці характеристики особистісних соціальних мереж є відносно ригідними до зовнішніх впливів і більш сталими ніж такі складні інституційні соціально-економічні та соціально-політичні конструкції, як, наприклад, конституціоналізм, парламентаризм, вільний ринок, чи іпотечка. Останні є більш чутливими до поточних соціально-політичних та соціально-економічних потрясінь ніж такі "прості" утворення як особистісні соціальні мережі. Ці "прості структури" достатньо опірні до зовнішніх впливів та змін для того аби гарантувати відтворення соціуму навіть після найважчого колапсу "складних структур".

Оскільки структура особистісних соціальних мереж відзначаються варіативністю, поряд із ціннісним, нормативним, інституційним профілем суспільств є сенс говорити і про мережевий профіль суспільств. На фоні загальної маргіальності цієї проблематики у соціологі-

чному дискурсі окремі локальні зразки мережевих профілів були опрацьовані значною мірою (Широковідомими є дослідження мережевої складової італійського (особливо, південноіталійського) суспільства [Gambetta, 2000; Патнам, 2001], китайського [Dunfee et al, 2001; Fan, 2002; Gold et al, 2002] та південно-східноазійських суспільств [Donner et al., 1997; Jomo et al., 1997; Ravenhill, 1997]).

Врахування специфічних рис українського суспільства неминуче спрямовує увагу дослідника на "головного капіталіста у суспільстві", за інтерпретацією П. Бурдьє. П. Бурдьє описував універсальну, з його точки зору, закономірність – саме держава є найважливішим інститутом, який визначає, так би мовити, "курс обміну" різних капіталів, встановлює сталі механізми їх конвертації (П. Бурдьє пише: "Держава є кульмінацією процесу концентрації різних типів капіталу: капіталу фізичної сили ... (армія, поліція), економічного капіталу, культурного чи ... інформаційного капіталу і символічного капіталу...[і] веде до утворення ...державного капіталу... , який дозволяє державі застосовувати владу у різних полях... ", а також визначати те, як відбувається взаємна конвертація капіталів, чи, користуючись економічною термінологією, встановлювати "курс" обміну цих капіталів [Bourdieu, 1998]).

Коріння такої інтерпретації можемо знайти у одного із оригінальних теоретиків громадянського суспільства – А. Грамші. У своїх "Тюремних нотатках" автор зазначає, що соціальні системи можна аналітично розмежувати на дві складові: "політичне суспільство" (на цій "арені" діють політичні інститути) та "громадянське суспільство" (недержавна, приватна сфера, відносно автономна від економіки і політики). Метафорично кажучи, у першій сфері діють конкуренція та примус, а у другій – співпраця та згода (перша сфера структурована переважно ієрархічно, а друга переважно горизонтально). Відповідно, систему сучасного капіталізму стабілізують по-перше, механізми політичного, адміністративного та репресивного характеру, які зосереджені у державних структурах та, по-друге, механізми, що продукують широкий соціальний консенсус, та зосереджені у позадержавній сфері. Держава як система політичних, адміністративних та репресивних інститутів є лише передовою лінією оборони соціального порядку. Натомість, центральним механізмом підтримки стабільності системи є громадянське суспільство. В тій чи іншій (зародковій чи розвинутій) формі громадянське суспільство існує у кожній соціальній системі і всюди має специфіку, яка задається першою складовою – державою, у вузькому сенсі. Таким чином, громадянське суспільство за Грамші – це не імператив, а констатація – легітимізуючі структури, структури, які стабілізують соціум, становлять собою опору політичного режиму.

З часом у дискурсі щодо громадянського суспільства та соціального капіталу відбулася докорінна зміна: там, де етатиста і комуніста Грамші цікавило те, як громадянське суспільство підтримує й стабілізує політичну систему і державу зокрема, ліберальних демократів цікавить те, як громадянське суспільство контролює державу, становить їй противагу, сприяє підзвітності та прозорості політичної і управлінської діяльності. До цього часу у дослідженнях соціального капіталу українського суспільства цілком домінував другий підхід. Водночас, особливості українського соціуму, його державоцентричність, є підставою релевантності першої з пояснювальних моделей. В умовах пострадянського розвитку, коли система державного соціалізму з тотальним домінуванням держави у всіх сферах соціального видозмінилася проте не відійшла остаточно в минуле така державоцентричність процесів генерації та конвертації капіталів є особливо важливою рисою (У вітчизняному

соціогуманітарному дискурсі тема надмірної етатизованості присутня досить давно, причому викликає інтерес не тільки у академічних науковців, а й у авторів прямо причетних до політичної та управлінської діяльності. Так у праці за спів-авторством колишнього міністра освіти В. Кременя читаємо: "Триста років існування спочатку у складі поліцейсько-феодалної імперії, а потім комуністичної породили вкрай етатизоване суспільство, яке не схильне покладати вирішення своїх проблем на недержавні демократичні інституції" [Кремень та ін., 1996], а у статті діючого голови Центральної виборчої комісії В. Шаповала зазначається: "Надмірна урегульованість правом характеризує добре відоме нам одержавлене, етатизоване, суспільство" [Шаповал, 2008]).

Цілісна інтерпретація будь-якого соціального явища передбачає аналіз його конституювання, його соціогенезу. В 2004 році у статті "Громадянин, а де у вас тут громадянське суспільство?" російський соціолог О. Левінсон зазначав: "Період "класичної"... радянської влади – це період масових репресій проти індивідів, класів, станів, етнічних і соціальних груп... Але також і проти певних соціальних структур тобто проти самих форм об'єднання і взаємодії людей. Тоді був здійснений успішний (і досі так живемо) експеримент з видалення суттєвого структурного компоненту суспільства, а саме – організацій, які є частиною громадянського суспільства, що опосередковує відносини громадянина і держави... Впродовж майже десятиліття викоринювали цілу форму соціальності. Особливий соціальний (не класовий!) інстинкт подібний до соціальних ревнощів породжував ненависть до будь-яких організацій... [С]творювані переможцями організації здавалися їхньою найсильнішою зброєю. Але сильною виключно в умовах монополії (курсів мій – Д.О.) на подібну соціальну форму" [Левінсон, 2004]. Автор окреслив одну з центральних проблем творення соціального капіталу у пострадянських суспільствах, а разом з тим і їхню особливість, яка не враховується у теоретичних побудовах найбільших популяризаторів теорії соціального капіталу.

Відповідно до макрорівневої інтерпретації, структури, які генерують соціальний капітал, локалізуються у відносно автономних від держави сферах соціуму. Але в умовах, коли такого автономного простору немає, утворення структур генераторів соціального капіталу відбувається на основі або неформальних соціальних мереж, або соціальних мереж, утворених завдяки членству у формальних, контрольованих державою організаціях.

Ще одним з вимірів державного монополізму, який є крайнім виявом етатизації соціальних систем, є вкорінення виключного пріоритету державних органів та установ на регулювання усіх сфер соціального (Доцільно говорити про ступінь етатизованості соціальних систем та відповідний діапазон конкретних виявів державного монополізму адже конкретний зміст соціальних систем державного монополізму варіативний. Так, наприклад, для Радянського Союзу був характерний державний монополізм і у часи Й. Сталіна і у час Л. Брежнєва, водночас, за змістом соціальних процесів ці періоди суттєво різнилися і різнився державний монополізм двох епох не лише, так би мовити, у кількісному сенсі). Соціальною проекцією, показником, а водночас і можливим чинником етатизації є присутність патерналістських соціальних орієнтацій у масовій свідомості. Державний монополізм найбільш чітко маніфестувався в економічно-виробничій сфері (в радянський період у формі державного соціалізму, а у пострадянський – у формі державно-корпоративного капіталізму). Водночас, було б помилкою вважати, що державний монополізм закінчується економічно-виробничою сферою.

Найпромовистіші приклади державного монополізму у сучасному українському суспільстві виявляються у

економічній та політичній сферах. У 2011 році Україна посіла 164 місце серед 179 країн світу за рівнем економічних свобод. Серед європейських країн Україна посідає останнє місце (втративши два місця у рейтингу, порівняно із попереднім роком та 12 місць, порівняно із 2009 роком) [Радіо "Свобода", 2012]. Свідченням процесів посилення державного монополізму у політичній сфері є негативна динаміка України у рейтингу демократичного розвитку, що його складає організація Freedom House. В ньому статус України понизився з "вільної" до "частково вільної" країни. Станом на минулий рік Україна зайняла 10 місце в світі за показником прізонізації (тобто кількості ув'язнених на 100 тисяч населення) [ТСН, 2012]. А ось за кількістю податків, що сплачуються за підсумками 2011 року Україна зайняла перше у світі місце [ЗІК, 2012].

Численними є і вияви державного монополізму у несподіваних, здавалося б, сферах соціального: у сфері освітньої політики і навіть у сфері моралі. Як зазначають В. Єрмоленко та В. Верлока: "за найскромнішими оцінками, для захисту кандидатської дисертації українському здобувачеві треба здійснити 74 кроки (деякі з них можуть зайняти цілий день, деякі – кілька днів чи навіть тижнів), серед яких тільки 10 складає написання самої дисертації" [Єрмоленко та ін., 2009]. У той же час подібна процедура (процедура здобуття наукового ступеня доктора) у Франції має суттєві відмінності, зокрема у тому, що її написання і захист відбувається не в 74 (як в Україні), а у 28 кроків [Огаркова, 2010].

У такій специфічній і, у певному сенсі, показовій сфері як моральна політика бачимо ініціативи, які цілком вкладаються у загальний тренд до посилення державного монополізму. Йдеться про роботу Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі, яка мала бути розформована відповідно до анонсованої адміністративної реформи ще 2010 року, а, натомість, займається підготовкою законопроекту у якому зокрема йдеться про посилення державного контролю за сферою інтернету. Подібно, знаковою для сфери моральної політики є ініціатива про необхідність законодавчого схвалення "Морального кодексу громадянина України". Також стосуються моральної сфери та, водночас, ілюструють тенденцію до посилення державного монополізму законодавчі ініціативи про оподаткування громадян, які по досягненні певного віку залишаються бездітними, а також про заборону абортів.

Таким чином, після окремих кроків на шляху до дерегуляції економічної, освітньої, культурної сфери та партійно-ідеологічної плюралізації влади і становлення передумов підзвітності держави структурам громадянського суспільства відбуваються зворотні процеси, чи принаймні консервуються риси, характерні для попереднього етапу. Звідки ж беруться ці інституційні особливості? Які пояснювальні моделі, апеляції до яких соціальних структур можуть адекватно описати згадані явища у їхньому взаємозв'язку та викрити закономірності, які виявляються за строкатим калейдоскопом, здавалося б, нічим не пов'язаних прикладів?

Структурами, які прямо визначають зміст соціального капіталу етатизованого суспільства є соціальні мережі клієнтистського типу, для яких характерна ієрархічність, обмежена солідарність та партикуляризм (Британський автор індійського походження М. Кан, використовуючи дещо відмінну від нашої термінологію, зазначає з цього приводу: "Там де капіталістична система лише виникає і немає політичної стабільності і високого рівня легітимності нових інститутів, де держава є надто слабкою, щоби встановити порядок силою і де громадянському суспільству не вдається надати ідеологічну підтримку капіталізму, що виникає, мережі патро-

нажу... є ефективним, хоч і дорогим, механізмом підтримки політичної стабільності" [Khan M. H., 1996]. Автор вказує на слабкість держави як на передумову посилення мереж патронажу. Таке визначення лише на перший погляд є прямо протилежним до нашої тези про державний монополізм, як чинник посилення рентоорієнтованих соціальних мереж. Річ у тому, що система державного монополізму, без сумніву, є соціально слабкою з причини своєї надмірної централізованості, надмірної переобтяженості різноманітними формальними та неформальними бар'єрами, з причини низького рівня легітимності та корозії політичних інститутів у яких неформальна складова підважує формальну, "декоративну" складову. Крім усього іншого, система державного монополізму поляризує соціум і витворює конфліктогенну структуру у якій між рантє і неінтегрованими у рентоорієнтовані соціальні мережі масами населення накопичується негативізм, відчуження та недовіра і навіть ті відчуття, які можна назвати сучасним аналогом марксистської класової ненависті. Крім того, справа й у інтересах фінансово-промислових та політичних груп, яким система державного монополізму дозволяє обмежити конкурентність як економічної так і політичної діяльності і вкорінити своє домінування. Таким чином, системи державного монополізму є сильними як репресивні, "обмежувальні" структури, але слабкими як структури вільного соціального розвитку, творчості та взаємодії). Соціальний капітал як одна із форм капіталу тяжіє до динамічності та конвертації у інші форми. Держава є головним капіталістом, за висловом П. Бурд'є, який, зокрема, встановлює "курс обміну" різних капіталів та надає можливість отримання ще однієї специфічної форми капіталу: адміністративної та політичної ренти (Як зазначають автори публікації з промовистою назвою "Рушійні сили небажаних реформ: уроки українського перехідного періоду": "Під рентою, на відміну від економічного прибутку, мається на увазі частина чистого доходу, отримана в результаті діяльності, яка не сприяє створенню ринкової вартості. Типовими джерелами ренти є ... перерозподіл засобами насильства (зокрема державного); обмеження вільної конкуренції чи монополювання змова ... пошук ренти (чи рентоорієнтована діяльність або поведінка) вважається шкідливим, оскільки відволікає ресурси і зусилля від пошуку економічного прибутку, а саме в ході останнього створюється економічна вартість" [Дубровский и др., с. 57]). Йдеться про те, що державний монополізм у тій його формі, яка утвердилася в українському суспільстві надає можливості інструменталізувати широкі контрольні та репресивні механізми, надавати селективні переваги окремим економічним та політичним суб'єктам, впускати

чи, навпаки, не допускати їх на монополізований економічний та політичний ринок та, натомість, отримувати переваги у формі тих чи інших ресурсів. Суб'єктами, які інструменталізують механізми державного монополізму і відіграють центральну роль у розбудові рентоорієнтованих соціальних мереж, є рантє.

Патогенність описаної структури зростає у випадку синхронізації ієрархічної системи рентоорієнтованих соціальних мереж із іншими соціальними поділами. Йдеться про практики непотизму та клановості за регіональною ознакою. Так само небезпечним є накладання цієї структури на структури соціальної нерівності.

Емпірично центральні капіталогенеруючі структури можуть досліджуватися із застосуванням генераторів імен, статусів чи позицій (інструментарій дослідження особистісних соціальних мереж) [Vandergaag, 2005]. Метод генератора позицій у зборі первинної інформації щодо особистісних соціальних мереж, запропонований Н. Лін та М. Думін [Lin N. et all, 1986], вимірює доступ до професій членів мережі. Професії розглядаються як підґрунтя системи престижу в ієрархічно збудованому суспільстві. Інакше кажучи, саме використання генератора позицій дозволяє вивчати мережеву нерівність, визначаючи, наприклад, рівень мережевого капіталу через такі показники, як індекс кількості доступних позицій або ж найвищу з доступних позицій. У межах генератора позицій використовується вибірка структурних позицій, які є важливими у певному суспільстві (професії, сфери). Скориставшись генератором позицій можна з'ясувати, яким є склад соціальної мережі найбільш соціально успішних респондентів.

Влітку 2011 року на базі кафедри соціології і соціальної роботи Національного університету "Львівська політехніка" було проведено соціологічне дослідження "Соціальний простір міста". За ймовірнісною багатоцільовою, репрезентативною за статтю і віком вибіркою опитано 400 мешканців м.Львова. Центральна гіпотеза дослідження полягає у наступному: у структурі особистісних соціальних мереж найбільш соціально успішних респондентів помітно більшу частку (порівняно із менш соціально успішними респондентами) становитимуть соціальні зв'язки із людьми, чий статус (посада, рід професійної діяльності) дозволяє отримувати адміністративну ренту. У опитуванні було використано інноваційний інструментарій, який представляє собою дещо модифікований генератор позицій (див. приклад інструментарію у табл. 1).

Таблиця 1

Приклад інструментарію дослідження особистісних соціальних мереж

Чи є у колі ваших близьких друзів (людей, з якими Ви спілкуєтесь не рідше одного разу на тиждень)... ?		
... майстри, прораби, бригадири	Hi	Так
... робітники ручної праці	Hi	Так
... учні, студенти, курсанти, аспіранти	Hi	Так
...депутати місцевих рад	Hi	Так
...працівники громадських організацій	Hi	Так
...працівники закладів охорони здоров'я	Hi	Так
... керівники / власники, заступники керівника, топ-менеджери підприємства / установи з кількістю працівників більше 100 осіб	Hi	Так

З використанням наведеного інструментарію було цілеспрямовано виділено три сегменти у структурі особистісних соціальних мереж респондентів. По-перше, це сегмент особистісних соціальних мереж, до якого входять соціальні зв'язки, які є ознакою включеності у потенційно рентоорієнтовані соціальні мережі. По-друге, сегмент, до якого входять соціальні зв'язки, які є ознакою включеності у мережі, пов'язані із підприємницькою діяльністю. Та, по-третє, сегмент, до якого входять соціальні зв'язки, які є ознакою включеності у, так

би мовити, неспецифічні (Ці соціальні зв'язки є "неспецифічними" у контексті цієї розвідки, як такі, що не визначаються прямо змістом соціальної системи державного монополізму) соціальні мережі (див. табл. 2).

Позитивний взаємозв'язок характеристик особистісної соціальної мережі та рівня індивідуального добробуту було доведено неодноразово на емпіричному матеріалі різних суспільств [Cooper H., 1999; Ledeneva A., 1998; Rose R. 2005]. Таким чином можна очікувати, що і українське суспільство демонструватиме цю закономір-

ність: мережева бідність (і мережеве багатство) накладається на інші виміри соціальної нерівності і, очевидно, перебуває із ними у складному двосторонньому взаємозв'язку. Деталізуючи внутрішню структуру індивідуального соціального капіталу, доцільно виділити окремі сегменти особистісних соціальних мереж, які різною мірою пов'язані із позитивними соціальними на-

слідками, тобто різною мірою дозволяють отримати доступ до цінних ресурсів. З'ясування характеру взаємозв'язку об'єму соціального капіталу у окремих сегментах із показниками індивідуального добробуту дозволить розкрити те, яким є внесок цих сегментів до сукупного соціального капіталу респондентів (див. табл. 2).

Таблиця 2

Укрупнені сегменти особистісних соціальних мереж мешканців м. Львова, n = 400

Сегменти особистісної соціальної мережі респондента	Емпіричні показники, що характеризують ступінь насиченості окремого сегменту особистісної соціальної мережі	Значення альфа-Кронбаха для інтегрованого показника, що характеризує ступінь насиченості окремого сегменту особистісної соціальної мережі
1. Соціальні зв'язки, які є ознакою включеності у потенційно рентоорієнтовані соціальні мережі	Наявність (чи відсутність) у близькому оточенні респондента працівників міліції, ДАІ; депутатів місцевих рад; працівників прокуратури; працівників податкової інспекції; працівників міських, обласних рад; службовців держaparату (посадові особи); професійних політиків, керівників та працівників органів державної або місцевої влади	0,682
2. Соціальні зв'язки, які є ознакою включеності у мережі, пов'язані із підприємницькою діяльністю	Наявність у особистісній соціальній мережі працівників банків, кредитних спілок; керівників / власників, заступників керівника, топ-менеджерів підприємства/установи з кількістю працівників більше 100 осіб; керівників / власників, заступників керівника, топ-менеджерів підприємства / установи з кількістю працівників менше 100 осіб; дрібних бізнесменів, індивідуальних підприємців	0,554
3. Соціальні зв'язки, які є ознакою включеності у неспецифічні соціальні мережі	Наявність у особистісній соціальній мережі робітників ручної праці; учнів, студентів, курсантів, аспірантів; майстрів, прорабів, бригадирів тощо; службовців з числа допоміжного персоналу, секретарів, медсестр, дрібних службовців); висококваліфікованих спеціалістів гуманітарного профілю (у сфері науки, освіти, культури, економіки); висококваліфікованих спеціалістів технічного профілю (інженерних спеціальностей, спеціалістів з комп'ютерної техніки, ін.)	0,6377

Таблиця 3

Матриця парних кореляцій показників індивідуального соціального капіталу та показників матеріального добробуту респондентів, при виключенні пропущених значень цілком (listwise), n = 400

Складові індивідуального соціального капіталу за сегментами особистісної соціальної мережі респондента	Насиченість сегменту соціальних зв'язків, які є ознакою включеності у потенційно ренто-орієнтовані соціальні мережі	Насиченість сегменту соціальних зв'язків, які є ознакою включеності у мережі, пов'язані із підприємницькою діяльністю	Насиченість сегменту соціальних зв'язків, які є ознакою включеності у неспецифічні соціальні мережі	Оцінка матеріального становища власної сім'ї	Особистий середньомісячний дохід (протягом року)
1. Насиченість сегменту соціальних зв'язків, які є ознакою включеності у потенційно рентоорієнтовані соціальні мережі	1	,386**	,108*	,205**	,301**
2. Насиченість сегменту соціальних зв'язків, які є ознакою включеності у мережі, пов'язані із підприємницькою діяльністю	,386**	1	,326**	,236**	,203**
3. Насиченість сегменту соціальних зв'язків, які є ознакою включеності у неспецифічні соціальні мережі	,108*	,326**	1	,009	-,025
4. Оцінка матеріального становища власної сім'ї	,205**	,236**	,009	1	,422**
5. Особистий середньомісячний дохід (протягом року)	,301**	,203**	-,025	,422**	1

* Значима на рівні 0,05

** Значима на рівні 0,01

Як бачимо з табл.2, один із сегментів індивідуального соціального капіталу не корелює із показниками індивідуального добробуту. Очевидно, це пояснюється тим, що соціальні позиції, зв'язки з якими входять до

"неспецифічного" сегменту соціального капіталу, не гарантують доступу до цінних ресурсів. А ось два інші сегменти дозволяють отримувати такі ресурси.

З метою виявлення характеру взаємозв'язку між індивідуальним добробутом та включеністю до потенційно рентоорієнтованих мереж було цілеспрямовано ви-

ділено три типи респондентів відповідно до ступеня включеності у потенційно рентоорієнтовані соціальні мережі (див табл. 3).

Таблиця 4

Розподіл середніх значень показників індивідуального соціального капіталу та прямих і опосередкованих показників матеріального добробуту за типами

Тип респондентів за включеністю у потенційно рентоорієнтовані мережі	n	Особистий середньомісячний дохід ¹		Самооцінка матеріального становища власної сім'ї ²	Частота видів діяльності протягом останнього року	
					Відвідували фірмові салони, магазини відомих брендів ³	Відвідували спортивні клуби, басейни ⁴
Тип 1 – низький рівень	226	1,98**		1,99*	4,13**	4,23**
Тип 2 – Середній рівень	78	2,27**		2,19*	3,79**	3,60**
Тип 3 – високий рівень	61	2,6**		2,31*	3,40**	3,63**

Різниця середніх значень між типами респондентів за усіма наведеними показниками є статистично значимою на рівні * 0,05; ** 0,01

1 – Респондентів пропонували відповіді за чотирибальною шкалою, де альтернатива "1" означає "Менше 1000 гривень", а альтернатива "4" означає "Більше 4000 гривень".

2 – Респондентів пропонували відповіді за трьохбальною шкалою де альтернатива "1" означає "Грошей вистачає лише на найнеобхідніші продукти і речі", а альтернатива альтернатива "3" – "Можемо дозволити собі придбати майже все, що забажаємо".

3 – Респондентів пропонували відповіді за п'ятибальною шкалою де альтернатива "1" означає "щодня", "2" – "1 -3 рази на тиждень", "3" – "1 -3 рази на місяць", "4" – "1 -3 рази на рік", "5" – "ніколи".

4 – Респондентів пропонували відповіді за п'ятибальною шкалою де альтернатива "1" означає "щодня", "2" – "1 -3 рази на тиждень", "3" – "1 -3 рази на місяць", "4" – "1 -3 рази на рік", "5" – "ніколи".

Отримані результати дають підстави для наступних висновків. По-перше, як свідчать результати численних компаративних досліджень, в сучасній Україні утвердился спосіб соціально-політичної організації, який є одним із виявів державного монополізму. Система державного монополізму спирається на широкий спектр адміністративних та політичних механізмів, які подібно до павутини, створюють коридори можливостей і бар'єри (як для економічної так і для політичної діяльності).

По-друге, дослідження соціального капіталу українського суспільства (та інших високоетатизованих суспільств) слід здійснювати не лише у межах ліберально-демократичної інтерпретації, а й із залученням напрацювань авторів, які більшою мірою акцентують увагу на ролі держави як генератора соціального капіталу.

По-третє, з мережевої перспективи у високоетатизованих суспільствах соціальними мережами, які генерують соціальний капітал, забезпечують взаємозв'язок держави та соціуму, легітимізують політичні інститути та забезпечують відносну ефективність управлінської діяльності, є рентоорієнтовані соціальні мережі. Ключовими позиціями, які гарантують доступ до цінних ресурсів у таких суспільствах є позиції у рентоорієнтованих соціальних мережах які займають "рантьє", або суб'єкти, що інструменталізують механізми державного монополізму.

По-четверте, емпірично центральні капіталогенеруючі структури можуть досліджуватися із застосуванням генераторів імен, статусів чи позицій (інструментаріїв дослідження особистісних соціальних мереж). Разом з тим, оскільки мова йде про дослідження ієрархічних структур, а інтерес представляють саме ті, хто займає у таких структурах вищі позиції (рантьє), то можливості масового соціологічного опитування є обмеженими. Малоімовірно є те, що у вибіркову сукупність типового соціологічного опитування (репрезентативного за окремими соціально-демографічними характеристиками) потраплять насправді впливові рантьє, які є центральними учасниками рентоорієнтованих соціальних мереж. Доступ до таких респондентів є ускладненим, а тому досліднику доцільно було б вдатися до інших (окрім масового опитування) методів збору інформації, в тому числі і до якісних соціологічних методів.

По-п'яте, значний ступінь етатизованості українського суспільства ускладнює виникнення автономних від держави капіталогенеруючих структур. Наявні структури не лише відтворюють специфічний тип соціального капіталу (який має як дисфункційні так і функціональні наслідки для системи), а й попереджують ефективне функціонування альтернативних структур. Структури третього сектору, неієрархічні і добровільні об'єднання, фактично усі форми спонтанної соціальної кооперації в певний момент "зустрічаються" із структурами, згенерованими системою державного монополізму. Останні мають суттєві переваги над першими як завдяки контрольним, регулятивним, репресивним механізмам державного монополізму, так і завдяки більшій дієвості, ефективності у постачанні членів соціальних мереж корисними ресурсами. Тому традицію, започатковану Р. Патнамом, а саме – акцент на діяльності організацій третього сектору у дослідженні соціального капіталу, – в умовах українського суспільства слід переглянути, адже громадські організації в українському суспільстві, як і в більшості інших пострадянських суспільств, зазнають маргіналізації, витіснення у "гетто" академічного, чи навіолополітичного середовища (Теорія соціального капіталу, у формулюванні Р. Патнама, не є цілком релевантною до української дійсності. Водночас, як такий собі соціально-політичний імператив, маніфест (яким є, наприклад, марксистська теорія) вона є корисним орієнтиром, який дозволяє вияскравити патогенні структури українського соціуму).

Поряд з цим потребують уваги найпотужніші капіталогенеруючі структури, а саме – ієрархічні рентоорієнтовані мережі патронажу, системоутворюючими позиціями у яких є посади у органах державної влади, наділені адміністративними, контрольними, регуляторними і репресивними повноваженнями. Ці структури, у свою чергу, утворюють "мережу мереж", яка теж має централізований ієрархічний характер, вузлові позиції у яких займають "арбітри", або впливові політичні суб'єкти, які делегують суб'єктам нижчого рівня можливість отримувати адміністративну ренту у обмін на лояльність та на відносно ефективне виконання формальних функцій, передбачених посадою у системі органів державної влади. У багатьох випадках, крім лояльності та вико-

нання формальних посадових обов'язків, "арбітр" отри- мує частину зібраної суб'єктом ренти.

Список використаних джерел

1. Грамши А. Тюремные тетради / А. Грамши / В 3 ч. Ч. 1. М.: Поли- тиздат, 1991
2. Дубровский В. Движущие силы нежелательных реформ: уроки украинского переходного периода / В. Дубровский, Я. Ширмер, У. Грейвс-третий, Е. Головаха, А. Гарань, Р. Павленко // Социология: теория, методы, маркетинг, 2010, 1. С. 56 – 72
3. Ермоленко В. Аналітика: захист дисертації в Україні: максимум фор- мальностей, мінімум змісту / В. Ермоленко, В. Верлока / Режим доступу до статті: <http://www.eu-edu.org/news/info/397> стаття від 29.12.2009
4. Кремень В.Г. Соціально-політична ситуація в Україні: поступ п'яти років / В.Г. Кремень, Д.М. Безлюда, В.Д. Бондаренко та ін. – К.: Нац. ін-т стратег. дослідж., 1996. – Вип. 2. – 114 с.
5. Левинсон А. Гражданин, где у вас тут гражданское общество? / А. Левинсон // "Неприкосновенный запас" 2004, №2(34). Режим доступу до статті: <http://magazines.russ.ru/nz/2004/34/lev7.html>
6. Огаркова Т. Аналітика: захист дисертації у Франції – погляд з Укра- їни / Т. Огаркова / Режим доступу до статті: <http://www.eu-edu.org/news/info/412> – стаття опублікована 25.01.2010
7. Патнам Р. Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Патнам, Р. Нанетті / К.: Основи. 2001. – 300 с.
8. Радіо "Свобода" / Україна опустилась на 164-е місце в рейтингу еконо- мічних свобод. – Режим доступу до статті: <http://www.radiosvoboda.org/archive/news/20110112/630/630.html?id=2273759>
9. Україна перша у світі за кількістю податків. – Світовий банк, 2012. Режим доступу до статті: <http://zik.ua/ua/news/2012/03/05/337555>
10. Україна заняла 10 место в мире по количеству заключенных. – Режим доступу до статті: <http://ru.tsn.ua/ukrayina/ukrayina-zanyala-10-mesto-v-mire-po-kolichestvu-zaklyuchennyh.html>
11. Шаповал В. Феномен конституції у контексті вітчизняної політико- правової "міфології" / В. Шаповал // "Дзеркало тижня", № 29, 09 серпня 2008
12. Bourdieu P. Acts of resistance: against the new myths of our time / P. Bourdieu / Cambridge: Polity Press, 1998

12. Cooper H. The influence of social support and social capital on health / H. Cooper, S. Arber, L. Fee, J.Ginn / London: Health Education Authority. – 1999. – 171 p.

13. Doner R.F. Rents, Collective Action and Economic Development in Thailand / R.F. Doner, A. Ramsay // Khan, M.H. & Jomo, K.S. eds. Rents and Rent-Seeking. 1997

14. Dunfee T. W. Is Guanxi Ethical? A Normative Analysis of Doing Business in China / T. W. Dunfee, D. E. Warren // Journal of Business Ethics. 2001. 32(3), pp. 191–204

15. Fan Y. Questioning Guanxi: Definition, Classification and Implications / Y. Fan // International Business Review. 2002. 11(5), pp. 543–561

16. Gambetta D. Mafia: The Price of Distrust // Trust: Making and Breaking Cooperative Relations / D. Gambetta / ed. by Gambetta, D., Department of Sociology, University of Oxford, 2000. pp. 158–175

17. Gold T. Social Connections in China. Institutions, Culture and the Changing Nature of Guanxi / T. Gold, Doug G., Wank D. / Cambridge University Press, Cambridge, MA. 2002

18. Jomo, K.S. Rent-seeking and the Creation of Efficient Rights: The Malaysian Dilemma / K.S. Jomo, E.T. Gomez // in Khan, M.H. & Jomo, K.S. eds. Rents and Rent-Seeking. 1997

19. Khan M. H. A Typology of Corrupt Transactions // Developing Countries / M. H. Khan // IDS Bulletin: Liberalization and the New Corruption. 1996. 27 (2): pp. 12–21

20. Ledeneva A. Russia's economy of favour: blat, networking and informal exchange / A. Ledeneva / Cambridge: Cambridge University Press. – 1998. – 365 p.

21. Lin N. Access to occupations through social ties / N. Lin, M. Dumin // Social Networks. – 1986. – № 8. – P. 365–385

22. Ravenhill J. Rents, Corruption and Development: Yes, No and Maybe / J. Ravenhill // Khan, M.H. & Jomo, K.S. eds. Rents and Rent-Seeking. 1997

23. Rose R. What does social capital add to individual welfare? An empirical analysis of Russia / R. Rose // Social capital initiative working paper No. 15, 2005. – Режим доступу до статті: <http://www.worldbank.org/poverty/scapital/wkrppr/index.htm> 20.05.2005

24. Vandergaag M. The Resource Generator: social capital quantification with concrete items / M. Vandergaag, T. Snijders // Social Networks (2005). Volume: 27, Issue: 1, pp. 1–29

Надійшла до редколегії 27.03.12

О.Демків, канд. социол. наук, доц.

Львовский национальный университет имени Ивана Франко, Львов

СОЦИАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ И РЕНТО ОРИЕНТИРОВАННЫЕ СОЦИАЛЬНЫЕ СЕТИ В УСЛОВИЯХ ГОСУДАРСТВЕННОГО МОНОПОЛИЗМА

Автор рассматривает перспективы и пути адаптации теории социального капитала к условиям современного украинского общества. Особенности украинского общества, влияющие на процесс генерации социального капитала, раскрываются с использованием понятий "государственный монополизм", "рента", "рентоориентированные социальные сети".

Ключевые слова: социальный капитал, государственный монополизм, рента, рентоориентированные социальные сети

O. Demkiv, Assoc. Prof.,

National Ivan Franko University, Lviv

SOCIAL CAPITAL AND RENT-ORIENTED SOCIAL NETWORK UNDER CONDITION OF STATE MONOPOLISM

Author analyses the difficulties and possible ways of the of social capital theory adaptation to the conditions of the contemporary Ukrainian society. The peculiar features of Ukrainian society are analyzed using the concepts of "state monopolism", "rent", "rent-oriented social networks".

Key words: social capital, state monopolism, rent, rent-oriented social networks

УДК 316.35.4

O. Oleinikova, Ph.D. Candidate

Department of Sociology and Social Policy at University of Sydney, New South Wales, Australia

LIFE-COURSE STRATEGIES AND LABOR MIGRATION: UKRAINIANS IN ITALY AND POLAND

Current labor migration from post-Soviet Ukraine to the European Union' countries is characterized by significant scale and intensity, innovative character, diversity and unexpectedness of life collisions. Among all the EU countries, Italy and Poland emerge as a new migration space for labor migrants from post-Soviet Ukraine. The purpose of this paper is to examine post-Soviet Ukrainian labor emigrants to Italy and Poland and to reveal their strategies of adaptation their individual life paths to the new environment. It is identified and discussed the relationship between life course strategies and their realization via international labor migration during the last decade of the 20th century. The research paper proposes highly relevant life strategy models of Ukrainians based on the study of intentions, means and results of life strategy implementation as well as of values, target orientations and the rationality of life strategy choice by migrants. The study is based on the qualitative research conducted during 2009-2011, using the method of discourse analysis of transcripts and "thick descriptions" of in-depth interviews with Ukrainian labor migrants in Italy and Poland. The following strategy models were analyzed: a strategy of achievement and a survival strategy. The empirically based analysis gave evidence concerning an ambivalent life strategy models widespread among the Ukrainian labor migrants, which can be defined as either a strategy of achievement or survival strategy.

Key words: labor migration, life-course perspective, strategy of achievement, survival life strategy, post-Soviet social transformations

Introduction

Life-course is likely one of the most popular sociological concepts today, being a notion enlightening a dynamic

process, consisting of many overlapping trajectories over an individual's course of life [Kunz, 2005]. But what happens when the life-course perspective is applied to the